Madaminov Ilyorbek Davlatovich (Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi)

MAXTUMQULI DUNYOQARASHI SHAKLLANISHINING BA'ZI NAZARIY ZAMINLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Maxtumquli dunyoqarashi shakllanishining zaminlari Markaziy Osiyoning umumiy ijtimoiy-siyosiy, diniy va ma'naviy voqeligi, turkiy va fors (tojik-fors) madaniyatlari o'zaro ta'siri kontekstida atroflicha tahlil qilingan. Bundan tashqari, uning dunyoqarashini Sovet davrida (hatto bugungi kunda ham) urinishganidek, klassik fors adabiyotidan ajratib tushuntirish va talqin qi-lishning iloji yo'qligi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Maxtumquli, dunyoqarash, Markaziy Osiyo, ijtimoiy-siyosiy hayot, islom dini, Qur'on, hadis, turkiy adabiyot, fors adabiyoti, mutafakkir.*

Мадаминов Илёрбек Давлатович (преподаватель кафедры «Общих профессиональных наук» Мамунского университета)

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ МАХТУМГУЛИ

Аннотация*: В данной статье представлен всесторонний анализ основ формирования мировоззрения Махтумкули в контексте общесоциально-политической, религиозно-духовной реальности Центральной Азии, взаимодействия тюркской и персидской (таджикско-персидской) культур. Кроме того, обосновывается невозможность объяснить и интерпретировать его мировоззрение отдельно от классической персидской литературы, как это пытались делать в советскую эпоху (и даже сегодня).*

Ключевые слова*: Махтумкули, мировоззрение, Центральная Азия, социально-политическая жизнь, ислам, Коран, хадисы, тюркская литература, персидская литература, мыслитель.*

Madaminov Ilyorbek Davlatovich (Teacher of the Department of "General Professional Sciences" of Mamun University)

SOME THEORETICAL GROUNDS OF THE FORMATION OF MAKHTUMGULI'S WORLDVIEW

Annotation. *This article provides a comprehensive analysis of the foundations of the formation of Makhtumkuli's worldview in the context of the general socio-political, religious and spiritual reality of Central Asia, the interaction of Turkic and Persian (Tajik-Persian) cultures. In addition, it is substantiated that it is impossible to explain and interpret his worldview separately from classical Persian literature, as was attempted in the Soviet era (and even today).*

Keywords. *Makhtumkuli, worldview, Central Asia, socio-political life, Islam, Quran, hadith, Turkish literature, Persian literature, thinker.*

Kirish. Maxtumqulining dunyoqarashi o'z davrining o'ta og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitida shakllangan. Markaziy Osiyoda XVIII asrni ommaviy, an'anaviy, qabila (urug') ongining tuzilishida ustunlik qiluvchi diniy komponentga ega bo'lgan ajralmas hukmronlik asri sifatida tavsiflash mumkin. Venger olimi, sharqshunos va sayohatchi Hermann (Arminius) Vambery (1832–1913) o'zining "Markaziy Osiyo bo'ylab sayohat" [1] asarida XVIII asrda Markaziy Osiyodagi ommaviy ongning holatini juda yaxshi tasvirlab bergan. Ahmad Donish (1826 – 1897) o'zining "Navodir ul-vakoye" asarida [2], shuningdek, mashhur shoir, tabib va sayyoh Mirzo Siroch Hakim (1887 – 1914) o'zining "Tuxfai ahli Buxoro" ("Buxoroliklarga sovg'a") asarida Markaziy Osiyoda, xususan, Xuroson va Buxoroda ommaviy ongning holati haqida yozadi [3]. O'sha davr mutafakkirlarining, xususan, Maxdumquli asarlarida tez-tez ishlatilgan so'zlar va iboralar jamiyatning butun dunyoqarashi ushbu bo'linmas, sinkretik ommaviy va diniy ong asosida shakllangan bo'lib, bu voqelikka hech qanday munosabatni qayta shakllantirishga imkon bermagan. Bu holatdan chiqish unchalik oson bo'lmagan. Faqatgina shaxslar o'zlarining tabiiy intellektual iste'dodlari tufayli bu "muzlatilgan" ongni yengib, atrofdagi dunyo va inson haqidagi falsafiy, universal qarash darajasiga ko'tarilishga muvaffaq bo'lishdi. Maxtumquli Firog'i shunday shaxslardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Maxtumqulining dunyoqarashini turli segmentlarga (materialistik, idealistik, diniy va boshqalar) yoki uning tarkibiy qismlari (moddiy va ma'naviy) o'rtasidagi ichki bog'liqlikni tushunmasdan ajratish mumkin emas. Mutafakkir va shoir sifatida u o'zini dunyoda sodir bo'layotgan voqealar uchun asosan javobgar deb hisoblagan. "Men dunyo oldida javobgarman", deb yozadi u "Lut" she'rida. Har bir inson, qayerda yashashidan qat'i nazar - cho'lda, o'rmonda, tog'larda, shaharlarda, dengiz bo'yida va hokazolarda dunyoning holati uchun javobgardir. Uning barcha she'rlari uning dunyoqarashining ifodasidir, unda dunyo yaxlit bir butun tizim sifatida taqdim etiladi.

Maxtumqulining dunyoqarashini ham o‘z davridagi Markaziy Osiyoning umumiy ijtimoiy-siyosiy, diniy va ma’naviy voqeligi kontekstidan ajratib bo‘lmaydi. Gap shundaki, turkiy va fors (tojik-fors) madaniyatlari tarixan deyarli XIX asrgacha yagona ma’naviy mezon asosida qurilgan va shakllangan, bu mezon o‘sha paytgacha Sovet mafkurasi va siyosiy tizimi tomonidan yo‘q qilinmagan.

Ma’lumki, Sovet davrining butun mafkurasi va targ‘ibot mashinasi Markaziy Osiyo xalqlarini turkiy va eronlik birodarlaridan har jihatdan: til, tarixiy, madaniy, iqtisodiy, tijorat, psixologik va boshqalardan ajratib qo‘yishga va begonalashtirishga qaratilgan edi. Aytish kerakki, bu g‘oya ko‘p jihatdan ajoyib tarzda amalga oshirildi. Turkman xalqining ma’naviy madaniyatiga kelsak, "fors" (eron) so‘zi, hatto taqiqlangan, garchi fors va turk madaniyatiga ichki ishtiyoq har doim va hamma joyda saqlanib qolgan yoki yashirin shaklda sezilgan bo‘lsa ham.

Eron va turkiy madaniyatlarning yagona ma’naviy jarayonni aks ettiruvchi bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir-biriga bog‘liq hodisalar juftligi sifatida yonma-yon qo‘yilishi, asosan, tarixiy emas, shuning uchun ilmiy va g‘ayriinsoniydir. Madaniyat xalqlarni birlashtirishi kerakligi, ularni ajratishi va qarshi qo‘yishi emasligi ma’lum. Yonma-yon qo‘yish tamoyili aniq fanlarda ish bersa-da, ma’naviy madaniyatda har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Madaniyat, iqtisodiyot va ijtimoiy faoliyatning boshqa sohalarini raqamlashtirish davrida, yaqinda, Sovet davrida aytilganidek, barkamol shaxsni rivojlantirish juda qiyinlashib borayotgani ma’lum. Shuning uchun insonni ijodkor sifatida tarbiyalash o‘tmish madaniy merosiga oqilona munosabatni ham o‘z ichiga olishi kerak. O‘tmish madaniy qadriyatlariga faqat etnik, mafkuraviy yoki millatchilik nuqtai nazaridan yondashish o‘tmish ma’naviy qadriyatlariga nisbatan mas’uliyatsiz munosabatdan boshqa narsa emas. O‘tmishda ma’naviy madaniyatning ajoyib yutuqlari bilan tanishish bizga insoniyat va dunyo haqidagi bilimlarimizning to‘liq emasligini anglashga yordam beradi va ma’naviy madaniyatga nisbatan mas’uliyat hissini uyg‘otadi. O‘tmish kelajak avlodlarni ma’naviy boyitish uchun ulkan salohiyatga ega. O‘tmishda ma’naviy madaniyat sohasida turli xalqlar va etnik guruhlar o‘rtasidagi chuqur aloqalarni tan olmasdan, biz oldingi avlodlar ishining ma’nosini o‘chirib tashlaymiz, tarixiy haqiqatni yashiramiz va o‘tmishdagi xatolarni takrorlaymiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda falsafaning analiz va sintez, qiyosiy tahlil, tarixiylik va mantiqiylik kabiy metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Maxtumqulining dunyoqarashi ikki madaniyat – fors va turkiy tillar kesishmasida shakllangan. U ham otasi singari fors va arab tillarini yaxshi bilgan. Uning asarlarini yosh tadqiqotchilar ham bu haqda yozadilar. [4] Garchi bu g‘oya yetarlicha faktik dalillarsiz ifodalangan bo‘lsa-da, agar biz shoirning haqiqiy hayotidan va uning asarining umumiy ruhidan kelib chiqsak, bu uning ijodiy merosini dunyoning turli kutubxonalaridagi qo‘lyozmalar to‘plamlarida keyingi izlash uchun mutlaqo maqbuldir. U, mohiyatan, Navoiy, Bobur, Ulug‘bek, Xiloliy va boshqalar kabi turkiy madaniyatning taniqli namoyandalari kabi tilshunos edi. Uning uchun ham, otasi uchun ham, boshqa etnik guruhlarning tillari va madaniyatlarini bilish yuksak ma’naviyat va madaniyatning belgisi edi. "Ota bilan suhbat" she’ri uning dunyoga chuqur mafkuraviy (falsafiy) munosabatini o‘z ichiga oladi. Haqiqatni izlash, o‘z xalqining hayoti, odamlari, urf-odatlari va an’analarini bilish - bu she’rning mohiyati shunda. Bu she’rda u otasidan o‘zini topish, yanada insonparvar, insonparvar va erkin bo‘lish, hayotni barcha qarama-qarshiliklari va murakkabliklari bilan ko‘rish va tushunish imkoniyatini berishini so‘raydi. Otasi bilan suhbatda u o‘zidan norozi ekanligini, vaqtni behuda sarflashdan azob chekayotganini va dunyoni asl holatida ko‘rishni xohlayotganini aytadi. Ma’naviy qashshoqlik va hayotining bir xilligini yengishga intilib, u otasidan erkinlikni his qilishiga, oilasi chegaralaridan chiqib ketishiga ruxsat berishini so‘raydi. Buning evaziga dono otasi uni cheksiz hayot okeaniga erkin suzib kirishiga rozi bo‘ladi. U va Ko‘kaldosh madrasasidagi do‘sti, suriyalik turkman Mavlono (xo‘jayinimiz) unvonini olgan Nuri Kozim ibn-Bahor Xuroson va Movarounnahr shaharlari va qishloqlari bo‘ylab qiyin va uzoq sayohatga chiqishga qaror qilishdi. U Balx, Hirot, G‘azna, Xiva, Buxoro, Kobul, Shimoliy Hindiston, Ozarbayjon va arab dunyosining turli shaharlariga tashrif buyurdilar. Uning uzoq va mashaqqatli sayohatlari, yuqoridagilardan tashqari, o‘z qabiladoshlari va O‘rta Osiyo va Eronning boshqa xalqlarining turmush sharoitlarini tushunish va anglash istagi bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘rinadi. Uning "Otam bilan suhbat" she’riga qaraganda, u bolaligidan odamlarga, ularning harakatlariga va niyatlariga, shuningdek, ularni o‘z xalqi (go‘klen) bilan taqqoslashga qiziqib qolgan. Sayohatlari davomida u mintaqadagi taniqli shaxslar bilan uchrashgan, bilimli shaxslar va taniqli so‘fiy shayxlari, hunarmandlari va dehqonlari bilan suhbatlashgan, turli ertaklar, tarixiy afsonalar va voqealarni eshitgan va hokazo. U 1760-yilda o‘zining tug‘ilgan joyiga qaytib, hayot tajribasi va hayot muammolarini chuqur anglab yetgan.

Ma'lumki, Maxtumqulidan oldin ham sayohat musulmon dunyosida hayotni tushunishning usullaridan biri sifatida qabul qilingan. Sayohat juda qiziqarli va ibratli faoliyat sifatida talqin qilingan. Maxtumqulining o'z so'zlari bilan aytganda, "dunyoning yovuzligi va xiyonatiga davo topish uchun" [5] sayohat qilish kerak. Shu ma'noda, Maxtumqulining hayoti va taqdiri ko'p jihatdan Shayx Sa'diy Shiroziyning (1203–1292) hayoti va taqdiriga o'xshaydi. Sa'diy oddiy so'fiy darvesh kabi musulmon Sharqining ko'plab mamlakatlarida piyoda sayohat qilgan, muqaddas Ka'baga bir necha bor ziyorat qilgan va Suriya, Arabiston, Kichik Osiyo, Ozarbayjon, Hindiston, Shinjon va boshqa joylarga tashrif buyurgan. Damashqda, masjidlarda u islom ulamolari bilan ilohiyot va ilmiy mavzularda munozaralar olib borgan. Damashq ulamolaridan ko'ngli qolgan u Quddus cho'liga qochib ketgan va u yerda Tripolida istehkomlar qurishda ishlashga majbur qilgan salibchilar tomonidan asirga olingan. Uni qochib ketgan qiziga uylantirgan Halab savdogari asirlikdan ozod qilgan. Bu voqealarning barchasi Saadiyning o'ziga xos mahorati bilan uning mashhur "Bo'ston" va "Guliston" asarlarida jozibali va yorqin tasvirlangan. Ko'plab mamlakatlar va shaharlarga tashrif buyurgan, turli xalqlar hayoti bilan tanishgan shoir o'z vataniga keng amaliy va hayotiy tajriba bilan qaytdi:

Men dunyoning uzoq mamlakatlariga tashrif buyurdim,
Men ko'p odamlar bilan uchrashdim,
Va u hamma joydan bilim oldi
U har bir hosildan don boshoqlarini yig'ib oldi. [6]

Uning dunyoqarashi tuzilishidan diniy komponentni chiqarib tashlash mumkin emas. Maxtumqulining diniy qarashlari va dunyoga va insonga munosabati uning dunyoqarashida hal qiluvchi omil hisoblanadi, garchi yuqorida yozganimizdek, uning ba'zi zamondoshlari uni "dunyoviy" shoir deb hisoblashgan. U dinni, xususan, Islomni shaxsning ma'naviy kamolot vositasi va shuning uchun axloqiy o'zini o'zi bilish vositasi sifatida qabul qilgan, inson hayotining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi sifatida emas. Uning ko'plab she'rlarining mazmuniga qaraganda, din insonni qo'pollikdan, shafqatsizlikdan, behudalikdan, xudbinlikdan, vahshiylikdan, firibgarlikdan, shuningdek, o'zgalarni xo'rlash va haqorat qilishdan ruhiy tozalash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Maxtumquli "Shirg'ozi madrasasi bilan xayrlashuv" she'rida "Qur'on va boshqa ko'plab kitoblar miyamga kirdi", "endi men nima qora va nima oq ekanligini bilaman" [7] deb yozadi. Din yordamida u "jonimdagi barcha kirlarni yuvib tashladi". Uning "Sayohatchi" she'riga qaraganda, biz Maxtumquli Makka va Madinaning muqaddas shaharlariga bir necha bor ziyorat qilganiga ishonamiz. U "Mening oldimda Makka va Madina tog'lari chaqnab ketdi" va "men Nil va Misrga tashrif buyurganimda", "o'rilmagan sochlar: qatronlangan erkin yuradi, men o'zimni Nilga, Kulzumga (Qizil dengizga) tashlayman, men, suzuvchi, sizning okeaningiz" deb yozadi [8]. Bizning fikrimizcha, bu satrlar nafaqat shoirning tasavvurining mevasi, balki uning Nil va Qizil dengiz haqidagi tasavvurining natijasidir. Maxtumquli, shubhasiz, chuqur dindor, dunyoqarashida diniy yo'nalishga ega inson edi. U Islomning asosiy tamoyillarini tan olgan va hurmat qilgan. U buni, o'zi yozganidek, Xivadagi Sherg'ozi madrasasida va Buxorodagi Ko'kaldosh madrasasida o'rgangan. U ruhning o'lmasligiga, oxirat hayotiga, jannat (jannat) va do'zax (duzax) mavjudligiga, yuqoridan belgilangan inson taqdiriga va hokazolarga ishongan. U Qur'onni muqaddas va ilohiy ilhom bilan yozilgan kitob deb hisoblagan. Shuning uchun yaqin sovet o'tmishidagi adabiy tanqid tadqiqotchilari Maxtumquli she'rlarida "xudoga qarshi kurashish" motivlarini izlaganlarida, bu endi uning ko'p qirrali asarini talqin qilishga beparvo yondashuv deb hisoblanishi kerak. Musulmon Sharqi mutafakkirlari an'anaviy ravishda insonni "insonparvarlashtirish"da iymonning rolini fandan ustun qo'yishgan. Maxtumquli chuqur dindor inson edi. Uning iymoni ijodiy fikrlar, insoniyatga muhabbat (zamonaviy ilmiy terminologiyadan foydalanishda gumanistik) va kambag'allarga, nochorlarga, kuchsizlarga va boshqalarga yordam berishga qaratilgan xayriya intilishlari bilan birga kelgan. Shuning uchun uning o'z davrining ijtimoiy ahvolidan keskin noroziligini she'rlarida uchratamiz.

Maxtumquli Islomdagi diniy va falsafiy-mistik harakat sifatida so'fiylikka chuqur hamdardlik bildirgan. U so'fiylarni (arifamlarni) – haqiqiy so'fiylarni va ko'zga ko'ringan, ikkiyuzlamachi, zohid so'fiylarni aniq ajratib ko'rsatgan. Maxtumquli, ayniqsa, Naqshbandiya birodarligining asoschisi Bahouddin Naqshbandning ta'limotiga chuqur hurmat bilan qaragan. Bizga Maxtumquli Naqshbandiya ta'limotining o'n bitta axloqiy tamoyilini, xususan , "Safar dar vatan" (so'zma-so'z "Vatan bo'ylab sayohat"), "Nazar ba qadam" (so'zma-so'z "Har bir qadamingizni kuzatib boring"), "Xush dar dam" (so'zma-so'z "Xudo bilan ichki muloqot") va boshqalarni chin dildan baham ko'rgandek tuyuladi. Maxtumqulining she'riy taqdimotdagi "O'n ikki maslahat" she'rida, ba'zi motivlar, agar to'g'ridan-to'g'ri bo'lmasa ham, yashirin shaklda, Naqshbandiya axloqiy tamoyillariga o'xshaydi. Maxtumquli o'z she'rlarida Movarounnahr va Xuroson o'tmishining buyuk so'fiylari Abusaid Abulxayr (967–1049), Mansur Halloj (858–922), Turkiston pay-

g‘ambari laqabli Xoja Ahmad Yassaviy (1103–1163), Nasimiy (1369–1417), Amir Kulol (vaf. 1354) kabi nomlarini eslaydi. Maxtumquli o‘zining “Sayohat istaklari” she’rida “Amir Kulol va Bahouddinning qarorgohini ko‘rishni orzu qilishini” yozadi.

Maxtumquli dunyoqarashining rivojlanishi va shakllanishida eronlik, forslik omil, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Masalan, Maxtumqulining Eron bilan aloqasi uning ko‘plab she’rlarida yaqqol ko‘rinib turibdi. Eron u umrining ko‘p qismini, agar bo‘lmasa ham, o‘tkazgan mamlakatdir. Uning akalari (Abdulloh va Mamad Sapo) boshpana topib, Mozandaronda dafn etilganlar va uning sevimli Mengli, o‘zi yozganidek, butun Eron bo‘ylab go‘zalligi bilan mashhur bo‘lgan. Uning hayotdagi ko‘plab orzulari Eron bilan bog‘liq. Uning she’rlarida Eronning deyarli barcha yirik shaharlari: Mashhad, Isfahon, Tabriz, Nishopur, Shiraz, Ray, Saraxs va boshqalar tasvirlangan. Xulosa qilib aytganda, Maxtumquli ijodi klassik fors adabiyotidan olingan murakkab she’riy, ma’naviy obrazlar va tushunchalarni o‘zida mujassam etgan. U ko‘plab fors shoirlari tomonidan qabul qilingan she’riy ifoda va tasvirlarning shakllaridan qochmagan. Shubhasiz, u Rudakiy va Firdavsiydan tortib Hofiz va Jomiygacha bo‘lgan badiiy va she’riy ifodalarning boyligini yaxshi bilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Albatta, Maxtumqulining Firdavsiy ijodini idrok etishi maxsus ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Yuqoridagi fikrlardan qudagi xulosalarni qilish mumkun:

1. Maxtumqulining dunyoqarashi murakkab. U uning ijtimoiy, tarixiy, badiiy, estetik, diniy va axloqiy g‘oyalarini chambarchas bog‘laydi.
2. Maxtumquli Fragiyning dunyoqarashini turli segmentlarga (moddiy, idealistik, diniy va boshqalar) bo‘laklab bo‘lmaydi. Uning dunyoqarashi yaxlit bo‘lib, uning ichki tarkibiy qismlari (moddiy va ma’naviy) o‘rtasida chambarchas bog‘liq.
3. Maxtumqulining dunyoqarashini o‘z davrining Markaziy Osiyo xalqlarining umumiy ijtimoiy-siyosiy va diniy hayoti kontekstidan ajratib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, uning dunyoqarashini Sovet davrida urinib ko‘rilganidek, klassik fors adabiyotidan alohida tushuntirish va talqin qilish mumkin emas. Gap shundaki, turkman va fors klassik adabiyoti XIX asrgacha yagona ma’naviy matritsa orqali qurilgan va shakllangan.
4. Maxtumquli insoniyatning ma’naviy rivojlanishida dinning, xususan, Islomning rolini ilmdan ustun qo‘ygan. Shu bilan birga, u insoniyatning ijtimoiy taraqqiyotidagi ilm-fanning rolini inkor etmagan. U ilm-fansiz ijtimoiy qashshoqlikdan qutulishning iloji yo‘qligiga amin edi.
5. Maxtumquli so‘fiylikka, ayniqsa Bahouddin Naqshband ta’limotiga va uning o‘n bitta axloqiy tamoyil haqidagi ta’limotiga chuqur hamdardlik bildirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References).

1. Beglieva J., Yazxanova O. Maxtumquli va uning turkman she’riyati rivojidagi roli. “Fan” byulleteni № 10 (67). 3-jild, 2023-yil oktabr.
2. Donish Ahmad. Tarixiy risola. Moskva, 1960. Vostlit/info/texs/rus 5. Donish 2/ramka/
3. Maxtumquli. Tanlangan qo‘shiq matni. Toshkent, 1977.
4. Maxtumquli. Tanlangan qo‘shiqlar. Toshkent, 1977, 21-bet.
5. Maxtumquli. Tanlangan qo‘shiqlar. Toshkent, 1977, 21-bet.
6. Mirzo Siroch Hakim. “ Tugfai axli Buxoro” (“Buxoriylarga nazr”). Dushanbe, 1992.
7. Qulmatov N. Sa’diyning axloqiy qarashlari. Dushanbe, 1968, 18–19-betlar.
8. Vambery Arminius. Markaziy Osiyo bo‘ylab sayohat (1863.) Moskva, 2003, 1-qism. VIII–IX.